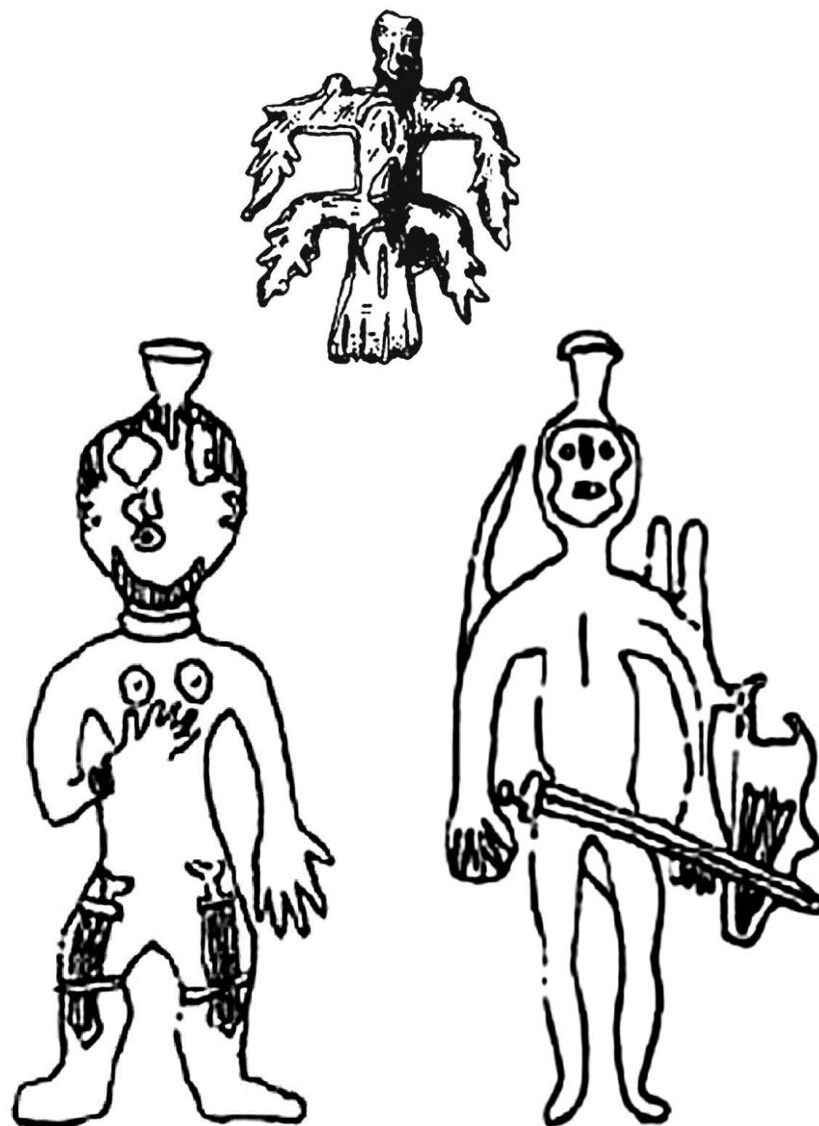

TÖRTÉNELEM

Z. Tóth Csaba :

Isszedónia – emberevés, nőtisztelet, igazságosság

— vaskori kultúrák az Iszety-folyó térségében és a szabir-magyarok —

Hadistennő vagy „amazon” bronzfigurája, mécsesszerű fejjel, szkíta rövid karddal, a Szapogovo-kincsből, i. e. 5-3. század, Kor.-Epi., 296.; itkuli (szavárd-magyar) műhely termékei lehetnek, v. ö. sas-idolok, uo. 285; ld. még kőszobrok az Usztyurt-fennsíkról, íjtegezzel, szkíta rövid karddal, i. e. 4-2. század, Valery S. Olkhovskiy: Ancient Sanctuaries of the Aral and Caspian Regions, in Kurgans, Ritual Sites, 2000, 33.

„Folyóvonalat, sok folyóvonalat kerülnek,
fövenypartot, sok fövenypartot kerülnek,
a sobar nagy városához érnek.
A Berkenyefa-deres-páncél öreg lakta
magányos favár, im, előtűnik.”¹

„...tudásunk bőséges e vidékről,² és az innen lakó népekről. Mert nem csupán a szkíták közül többen voltak erre, akiktől nem nehéz híreket szerezni, hanem a görögök némelyike is, akik a Borüsztthenész kikötőjéhez tartoznak, és más kereskedők az Euxinosznál. Ezek a szkíták, mikor felmennek az argippek országába, hét tolmács és hét nyelv közvetítésével kereskednek. Az argippek földjéig ismert a vidék. De e kopasz emberek népén túli (északi) részekről senki nem állíthat bizonyosat. Mert magas és járatlan hegyek vágják el, és ezeken senki nem kel át... (ti. észak felé) A vidék azonban e kopasz népen túl (keletre) jól ismert, az isszedonok lakják. ...

Az isszedonoknál a többek között ezek a szokások vannak: amikor valakinek meghal az apja, az összes rokonai marhákat hoznak neki. Ezeket az állatokat először feláldozzák, és felyágnak a húst. Azután felyágnak az elhunyt húsát is, és összekeverve az összes húst, lakomát tartanak. De az elhunyt fejét megtisztítják, és arannyal borítják, majd értékes edényként használják az évenkénti nagy, áldozati szertartásokon.³ Ezt a fiú az atya tiszteletére teszi, ahogy a görögök évente megemlékeznek atyáik haláláról. Ezt a népet hasonlóképpen igazságosnak nevezik.⁴ És a nőkről azt mondják, hogy egyenrangúak a férfiakkal.⁵

Az ezeken túli országokról maguk az isszedonok állítják, hogy itt az egyszemű emberek és a griffek, az arany őrzői találhatóak. A szkíták, akik az isszedonoktól hallották, ugyanezt mondják. Mi, többiek pedig a szkítáktól kaptuk a tudósítást, és ennek a népnek szkíta neve arimaszp. Mert a szkítáknál 'arima' egyet, és 'szpu' szemet jelent. Az egész ország, melyet leírtunk, télen olyan hideg, hogy az év nyolc hónapjában elviselhetetlen fagy uralkodik itt...”

Már az 1970-es évek elején felvetette az orosz Bongard-Levin és Grantovszkij szerzőpáros B. N. Csekov nyomán a Hérodotosz által leírt, Szkítián keresztül vezető út egy pontjának megfejtési lehetőségét: „Az a legmeggyőzőbb feltételezés, amely szerint a Szkíthián túl haladó út a Volga melléki és Dél-Urál vidéki erdőségekhöz vezetett... Ha elfogadjuk ezt a javasolt útvonalat, az isszedonokat valahova a Dél-Urál vidékére vagy az Urálon túli területekre kell helyeznünk. Lehetséges, hogy nem alaptalan az isszedonosz vagy isszedosz nevet a mai Szverdlovszk várost érintő Iszety-folyó nevével összekapcsolni. Még a 17. században is Iszetyia néven említik az orosz okmányokban a vidéket, a 18. században pedig az Urálon túli terület említett körzeteit... Iszetszkaja tartományként jegyezték.”⁶ Legutóbb 1997-ben, Harmatta János, iranológus is foglalkozott az isszedon-Iszety névazonosítással,⁷ ám a kérdéses népet a szibériai ketekkel hozta összefüggésbe, akik jóval keletebbre élnek, az Ob, Jenyiszej felső folyásánál.

Sem Bongard-Leviné, sem Harmatta nem társítottak feltevésükhöz egy további, nagyon is kézenfekvő azonosítási lehetőséget, noha ez immár kb. fél évszázada elérhető a „hivatások” számára. Ugyanis az orosz régészet az 1960-as évektől tárta fel a vaskori *Itkul-kultúra* (virágzott i. e. 8-3. század)⁸ első lelőhelyét Szverdlovszk/Jekatyerinburg városától délre, az Itkul-tónál, majd e kultúra magtértségét éppen az Urál-hegységből a Tobolba ömlő *Iszety-folyó* felső szakaszánál határozták meg. Azóta lényegében teljes joggal felmerülhet az *isszedon-Iszety-Itkul* történeti-régészeti kapcsolat, hiszen Hérodotosz idején, i. e. 440 körül az Iszety-menti kultúra már az egyik legdominánsabb, valóban jól ismert kultúra volt az Urálnál. Mivel a földrajzi nevek általában alig változnak a történelem során, így valószínűsíthető, hogy az Iszety-folyó neve ősi eredetű, nem orosz vagy tatár-török, bár itt még el kell végezni a mélyebbre ható nyelvtörténeti vizsgálatokat. Mindenesetre a szóvégi -d, -t szabályos módosulásra utal, s az *isszedónész* utótagja csupán görög toldalék.

A leletek előfordulásaiból, fémanalíziséből a régészek kimutatták, hogy az itkuliak látták el bronz- és kisebb részben vaszközökkel, -fegyverekkel és más tárgyakkal a Felső-Volgától az Ob-Irtis térségéig a helyi őslakókat, és a főként nomád, félnomád szaka, szarmata kultúrákat, bár Hérodotosz csak áttételesen utal az itkuli fémművességre, a koponya rituális bearanyozásával kapcsolatban. Jellegzetesek a magasan fekvő itkuli erődített települések, kovácsműhelyek, melyeknek rekeszes fa-föld-szikla védművei hasonlóak a bronzkori dél-uráli Szintasta erődfalazáshoz.⁹ Azonban az itkuliak temetői körül egyelőre bizonytalanság van, s nem értjük pontosan, miért írja néhány helyen a kiváló Koryakova-Epimakhov szerzőpáros, hogy ezt a kultúrát a fémipari műhelyek mellett „*csupán települések*” képviselik, másutt pedig, hogy Itkulnál „*néhány kivétellel*” hiányoznak a temetkezések, vagy hogy „*temetkezési ritusa alig ismert.*”¹⁰ Tehát fontos adatokat még nem tudunk: milyen rítus szerint temetkeztek az itkuliak, milyen égtáj szerint helyezték sírba a halottaikat, voltak-e részleges lovastemetkezéseik, milyenek az egyéb sírmellékleteik („andronovói” díszítésű edényeiket a településeikről ismerjük). Az itkuli terület magtértségében, az Urál keleti lejtőin számos, még feltárássra váró halomsír található,¹¹ s mivel az itkuliakat a bronzkori, szintastai népcsoportokhoz kapcsolja a régészet, így feltételezhetőek az ezekhez hasonló vonások.

Miért is rendkívül érdekes számunkra ez az azonosítási lehetőség az *isszedonok* és az *Iszety-menti itkuliak*, e több kultúrát is magában foglaló s a régészek által „Iszety-szövetségnek”¹² is nevezett népeesség között? Mert a fémművességükről híres itkuliak a bronzkori Urál-vidék *déli, proto-indoiráni* – E. Helimski nyelvészeti meghatározásával: „*Andronovo-árja*” – eredetű Szintasta-Alakul kultúráinak közvetlen utódaiként, régészetileg többszörösen dokumentálható kapcsolatban voltak az északabbra lakó ősuráliakkal, „finnugorokkal”, a Cserkaszkul, Mezsovka, majd a vaskorban a Gamajun kulturális összefüggésekben. E kapcsolat hol ellenséges volt, hol pedig, utóbb, ezt felváltotta egy szorosabb együttélés (lerombolt, felégetett Gamajun-falvak, majd Itkul és Gamajun leletek, települések együttlései).¹³

Etnográfiai jobban körvonalazódik a kép, ha a fentiekhez hozzávesszük a hantik, manysik hagyományait, énekeit az egykor *ugyanebben* a térségben megjelenő, s a hantikkal valóban rokonságba illetve harcba kerülő gazdag, lovas, harcos *szaber, szober* néppel, Szibéria nagy hatású névadóival kapcsolatban.¹⁴ A hanti énekek akár ezer évvel régebbi események emlékét is megőrizhették, és tükrözhetik már az itkuliak és a gamajuniak ősi kapcsolatait, ahogy a magyar honfoglalás után is még 1000 évig őrizték őket. Nem lehet véletlen, hogy épp az uráli, nyugat-szibériai őskultúrák „helyén” gyűjtötték a 19. századi néprajzkutatók¹⁵ a hantik szabir-hagyományait; a felső Iszety térségében néhány folyó neve ma is *Sziverka, Szeveruska, Szevernaja*, s egy település neve *Szeverszkij*, melyek közvetlenül a szabir-magyarokra utalhatnak, az első kettő legalábbis (v. ö. a *Tura* folyónév az Iszettől északra kései, török eredetű lehet). A hanti énekekben sosem szerepel a magyar népnév, csak a szabir, de ez a szoros szövetségből vagy népazonosságból fakadhatott.

A másik legfontosabb etnográfiai adatunk ebben a kérdésben továbbra is Bíborbanszületett Konstantin, bizánci császár közlése (950 k.), aki világosan kimondja, hogy a magyarok régi neve *szavarti aszfali*, lovas szavárd volt.¹⁶ A bizánci forrásokban a szavárdok általánosító „hun” neve, vagy a gyakran megjelenő *szabir* névalak, mely kitartó, állhatatos, türelmes jelentéssel megvan a török nyelvben is (iráni átvétel?), és egyes személynevek (Malak vagy Balak/Balmak, Kutilizsz, Boarik, Iliger), nem feltétlenül a hun, török etnikumukat jelzik,¹⁷ felmerülhet óiráni, sőt kelet-anatóliai eredetűségük; a nevek hangzása, lejegyzése változhatott a különböző nyelveken.¹⁸ Ugyanígy aligha vehető „készpénznek”, hogy a császár „turkoknak” nevez bennünket; erre a kazárokkal való korábbi kapcsolataink emléke indíthatja.¹⁹ Lényeg, hogy a *szavarti aszfali* névre vonatkozóan hitelesnek tekinthető – a kutatás szerint magyar követektől származó – bizánci közlés szerint a magyarság a szavárd, szabir törzsszövetséghez tartozott a honfoglalás, ill. a kazárok Kelet-Európába érkezése előtt. Végül pedig a régi szavárd, szabir nevünk elérkezik krónikáink korába, a 12-13. századba: Anonymus mindig a honfoglalás eseményeinek élén említi Álmos nagybátyjának, Huleknek²⁰ fiát, *Zuard* vezért és népét, a „*Sobamogerokat*”.²¹

Az *isszedon-Iszety-Itkul-szavárd/magyar* összefüggést, egész genezisét viszonylag jól szemléltetik az eddig megismert régészeti leletek: Szintastán és utódkultúráiban elsőként találhatók Észak-Euráziában *részleges lovastemetkezések* (itt jelenik meg először a lószerszámok jelképes eltemetése is), az elhunytak *fejfel nyugatra* (arccal a felkelő nap irányába) történő sírba helyezése (kurgános és síktemetős gödörsírban is, kezdetben még oldaltfekvő testhelyzetben, és az irány váltakozik ny.-dny.-ény. között; v.ö. az ogurok, hunok rendszerint fejfel északra tájolták elhunytait), és még több fontos kritérium, melyek a honfoglalók leleteivel közeli rokonságot mutatnak (rövidfejű europid embertípus, fokoshasznalat, tűzkultusz, fenőkö, ételmellékletek, gerendavázás veremlakások, később boronafalú házak, erődítés; az eddigi legrégebbi *küllős*, kétkerekű kocsileleteket szintastai sírokban találták²²). Ugyanakkor e kritériumok közül nem egyet a *szauromatáknál és szakáknál* is megtalálhatunk, akik i. e. 8. századtól fokozatosan megjelennek Közép-Ázsia felől a sztyeppe északi peremén, az Urál környékén, és a Kaukázusnál is, részint a beálló aszályos éghajlatváltozás miatt, részint pedig kiterjesztve politikai befolyásukat: „...az i. e. 8. századtól a *szaka törzsi unió elfoglalta a sztyeppe-térséget az Urál és Dél-Szibéria között. Az uráli nomádok dominálni igyekeztek az Itkul-kultúra népeességét, akiknek mesterségbeli tudása a bányászatban és a fémiparban nagy jelentőségű volt a környező társadalmak számára*”.²³ Hérodotosz a szkíták elő-ázsiai betörésének okait így írja le: az arimaszpuk megtámadták az *isszedonokat*, ezek a szkítákat, ezek pedig a kimmereket, akik Kisázsia menekültek, a szkíták pedig utánuk.²⁴ Nem lehetetlen, hogy az „*isszedon*”/*Isszet-menti szavárd-magyarok* valóban részt vettek ebben a folyamatban, bár a „történetírás atyja” bizonyára csak elnagyoltan kapott hírt e távoli eseményekről.

Az itkuliak fémművességét illetően emlékeztetünk Al-Maszúdi (10. század) közlésére: a „*siyawardiya bátor és vitéz nép, amint azt a rájuk vonatkozó tudósításokban megjegyeztük; hozzájuk fűződik a siyawardiya néven ismert csatabárdok elnevezése*”.²⁵ Érdekes a Dzsagfar Tarihi, egy volgai bolgár krónikagyűjtemény kiadójának egyik jegyzete is a szuvar név eredetéről. F. Nurutdinov szerint a 'szuvar' urat, előkelőt jelentett, s ez a Volgai Bulgária független, kézműves, kereskedő rétegének neve volt, ami Alp Szuvarról, a kereskedelem, *kovácsmesterség* és a villámlás istenétől eredt s a városukat is róla nevezték el (ótörök'alp, alyp' = istent, szellemet tisztelő; ld. még kaukázusi hunoknál Alp Ilutver fejedelem, Daszuranci krónikája). Az „itkuli” szavárd-magyarok tehát erős nyomokat hagytak a különböző népeknél, akikkel érintkezésbe kerültek. A szakákkal, szarmatákkal való kapcsolataik során lassan áttérhettek a sztyeppe, nomádabb életmódra, ami a régészeti adatok szerint kb. i. e. 6-5. századtól kezdődhetett: „*Az Iszety-szövetség népeességének egy része, Szargary-Mezsovka gyökerekkel, különböző tényezők (éghajlati, gazdasági, politikai) hatása alatt, fokozatosan felvette a pásztorkodó állattenyésztés mozgékonyabb formáit. Ezt a folyamatot nomádok ösztönözték*”.²⁶

Lényeges kérdés, hogy a magyarság ősei vajon a szabirokkal együtt érkeztek-e az Urálhoz i. e. 2000 körül (Szintasta), vagy pedig a vaskorban, a déli szakákkal, szauromatákkal, és csak ekkortól léptünk szorosabb szövetségre az itkuli szabirokkal? Ezesetben felmerül, hogy a szavárdok is közvetíthették számunkra az *általuk korábban már átvett*, az ősuráli népekkel (Cserkaszkul, Mezsovka, Gamajun) való házassági kapcsolatok révén *megtanult* „finnugor”/uráli nyelvet.²⁷ A kutatás szerint a magyar népnév *-ar, -er* utótagja a finnugor/uráli ’férfi’ jelentésű *eri* szó maradványa, azonban hasonló utótag van a szabir és ogur nevekben is, mely utóbbinál az eredeti alak köztudottan *oq-ar, oq-er* = nyíl-ember/nép. Részben a szabir-magyarok lehettek az iráni elemek átadói a finnugorok felé, bár etnikai keveredésük nem lehetett túl mély vagy tartós, amint ezt a honfoglaló magyarság genetikája mutatja.²⁸ Sajnos a szavárdok kései, dél-kaukázusi (azerbajdzsáni) hagyatékát (nyelv, temetkezés, települések, néprajz, embertan, genetika) mindeztidáig nem ismerjük (csirjurti temető?). Az azeriek körében végzett genetikai mintavételek kimutatták ugyan az uráli Y-DNS (apai) N-haplocsoportot (21 főnél 10%),²⁹ de ez érkezhett a 11. században az oguz (szeldzsuk) népességgel, az ogurok „z-török” rokonaival is.

Nomád kapcsolatainkra találhatunk a Tobol-folyótól innen megjelenő, szaka vonásokat mutató *Gorokovo-kultúrában* (i. e. 5. sz. - 3. sz.), melynek több erődített települését, temetőjét, elit sírjait feltárták, igaz, általában északi tájolóssal (Prygovo, Skaty, etc).³⁰ Az Itkul és Gorokovo kultúrák szomszédos népei a leletek tanúsága szerint békés kapcsolatban voltak egymással: „*A Gorokovo-kultúra egy kulturális szintézist indított el az Iszety és Tobol térségében, de ez nem rombolta le az Itkul fémipari központ körül létező viszonyok rendszerét. Így az Urálon túli lelőhelyek demonstrálják egyrészt a fazekas hagyományok sokféleségét, másrészt pedig a köztük lévő kölcsönös kapcsolatok stabilitását.*”³¹ Békésnek látszik a kapcsolatuk a jelentős hatást gyakorló, szomszédos, tobol-irtisi *Szargat-kultúra* (i. e. 7. sz. – AD 3-4. sz.) feltehetőleg ogur törzseivel is: „*A kölcsönös kapcsolatok főként a Gorokovo, Itkul és Szargat kulturális hagyományok között alakultak ki.*”³² Egykorú kínai térképeken talán a Szargat-kultúra szerepelhet Északi *Ui-beigo*, azaz Ogur Királyság néven,³³ majd a szargati leletek között megjelennek a *hunok* leletei i. e. 3. század végétől, eleinte szórványosan (Szidorovka, Iszakovka).³⁴ Érdekes, hogy az itkuliak és gorokovóiak épp akkor költöznek át az Urál nyugati oldalára, amikor a hunok felbukkannak az Irtisnél keleten; mint Koryakova utal rá, lehet, hogy épp a túlerőbe kerülő szargatiak, hunok miatt: „*Nincs bizonyítékunk arra, hogy feszültség lett volna a Gorokovo és Szargat-csoportok között. Mindazonáltal nagyon valószínű, hogy a Gorokovo elemek nyugat felé mozgulása és hatásuk a Prokorovo (korai szarmata) kulturális komplexumra, lehetett következménye a transzuráli Szargat-dominanciának.*”³⁵

Később, a kazár korban, talán csak a szavárdok kiválása után (AD 8-9. század), a magyar törzsek az ogurokhoz csatlakozhattak (vérszerződés), kiknek fejedelmei Attila király fia, Irnik leszármazottai voltak (Kuvrat fiai, népe). Lényegében ebből a meótiszi-volgai ogur, onogur környezetből eredhetnek a honfoglalók egy részének europa-mongoloid kevert vonásai, sőt dinasztikus hagyományai és a görög, latin krónikákban elterjedt ungrí, ugri, „hungar”, azaz onogur (tíz-ogur, tíz-nyíl) népnevünk, s ezt Kézai kiegészítette a székelyek saját, 7. századi Kuber”Csaba”-hagyományával (ami a székelyek őstörténetét illeti, úgy vélem az ogurokéhoz hasonlóan a Szargat-kultúrában kereshető, közelebb a hunokhoz). Anonymus szerint³⁶ a „hungarus” név a honfoglalók gúnyneve volt, ami nem mást jelent, mint hogy e népnév *nem* tartozott eredendően a magyarsághoz. Ennek világos jele, hogy ma sem így nevezzük önmagunkat. Történeti és szellemtörténeti értelemben mindenképpen ki kell emelni ezeket a szembeötlő tényeket, melyek rávilágíthatnak az eredeti, s nézetünk szerint inkább „iráni”, mint „turáni” hagyományainkra, sőt elveszett ősnyelvünkre is, miként ősvallásunkra az ’isten’ szavunk, melynek azonos avesztai, hatti és hettita párhuzamai vannak.³⁷ Nagyon úgy tűnik tehát, hogy mindebben a konkrét régészeti, történeti, nyelvi, embertani, kulturális összefüggésrendszerben, többszörösen egymáshoz illeszkedő etnokulturális-történeti rétegekben megleltük a valódi „isszedonokat”, a szabir-magyarokat, és szomszédaikat, az ogurokat és hunokat, őstörténetünk régóta hiányzó, Urálon túli lánc- (és gyöngy-) szekeit az Itkul, Gorokovo, Szargat régészeti kultúrákban (ld. térkép-melléletek).

Tárgyunk szempontjából az egyik legérdekesebb jelenség, hogy Hérodotosz után eltűnik az isszedon név a forrásokból (ne feledjük, hogy i. e. 3. században az itkuliak és gorokovóiak az Urál innenső oldalára költöztek), majd Plinius († 79) a *Naturalis historiae*-ben kétszer is említi az „*esszedonokat*”: „*A nomádok fölött (laknak) az emberevők a Bugnál, a Meótisz fölött pedig a szauromaták és esszedonok*”,³⁸ és újra megerősíti: „*A Meótisz körül vannak: a part mentén a naptrák, fölöttük az esszedonok.*”³⁹ És meglepő módon *ugyanitt*, a Don-Meótisznál említi egy „*Sardi Scythae*” népet is: „*Ezt az egész környéket a szárd szkíták (vagy szkíta „szárdok”) és a szirákok lakják.*”⁴⁰ Azután pedig keleten is elhelyezi az *esszedonokat* a szakák, masszagéták között, mintegy a „teljesség kedvéért”, másolva a régi forrásokat, antik toposzként s nem tudván (vagy nem akarván kommentálni?), hogy egy népvándorlás következtében az „*isszedonokból*” lettek a szavárdok, szavárd-magyarok: a Káspin „*túl vannak a szkíta népek... híresek a szakák, masszagéták, esszedonok.*”⁴¹ Plinius után mintegy 100 évvel az alexandriai Claudius Ptolemaios (AD 85-165), korábban összegyűjtött adatok alapján, szintén a Don-Meótisz térségében említi, de már hívebb, pontosabb alakban, és görög toldalékkal a *Szouardenoi*, szovárdok, szuárdok népvét, és a *Volgától keletre a Materoi*, magyarok népvét,⁴² mely utóbbi közlést a paleoantropológiai leletek is alátámasztják.⁴³

Noha a forrásokban sosem jelenik meg az isszedon = szavárd, szabir azonosítás, Plinius, Ptolemaios adatai mégis fontos hozzájárulást jelenthetnek ahhoz a fentiekkel is jelentősen támogatható feltevéshez, hogy a szavárd-magyarokat régebben

„isszedonoknak” is nevezhették a hozzájuk eljutó pontusi szkíták és a görög kereskedők. A szavárd-magyarok lehettek a bronzkori, proto-árja gyökerű „Isszet-szövetség” domináns népe, akik a kelet-uráli Iszety-folyó mentén és tágabb térségében a letelepedett, fémműves, pásztori *Itkul-kultúrát* hozták létre, mely ún. „finnugor” nyelvi, ill. a vaskorban jelentősebb nomád, félnomád (szaka, szarmata, ogur) elemekkel is gyarapodott. Az Urál vidéke, mind az erdőöv, mind a ligetes sztyeppe gazdag természeti forrásai nagy vonzerőt gyakoroltak a déli népekre, így a szavárdokra, szavárd-magyarokra is. Életmódunk, világszemléletünk tekintetében a részleges nomadizmus évszázadait követően, a kereszténység felvételével voltaképpen *új formában, magasabb szinten* folytattuk ősráni fényvállásunkat, küldetésünket, a Zarathustra által már régesrég megővendőt, s Krisztussal elérkezett Világmegváltó alakjával a középpontban. Csupán az elmúlt évszázadok rossz történelmi tapasztalatai, társadalmi viszonyaink ismételt szétzilálódása, a túlzó, valóságtól elrugaszkodott pro és kontra érzelmek és elméletek okozták, hogy a magyar etnogenezis, őstörténet kérdései mindezidáig gyakorta jelentek meg téves, elégtelen megvilágításban.

Jegyzetek:

1. Obdorszki ének, 137-8. sor, Reguly-Pápay, I. kötet.
2. Részlet Hérodotosz történeti munkájából, IV. kötet, 24-28.
3. V.ö. Hérod. I. 216, masszagéta, ill. IV. 65, szkíta szokások, de Hérodotosz említ Szkítiában olyan „androphagikat” is, akik „semmiképp sem” szkíták, IV. 18. V. ö. Strabo VII. 9, XI. 8,6; ld. még gör. masszagéta = „haomaszaka”, haomaevő szaka/szkíta, G. Mirfendereski: The Saca Nomenclature, transoxiana.org, v. ö. E. B. Russo et al. 2008, J. P. Mallory, V. H. Mair: The Tarim Mummies, 2008.; és Hérod. VII. 64, „amürgisz” = haomawarga, -evő.
4. Ti. mint a szkítákat, v. ö. Aiszkhülosz, Fr. 74.: „*jótörvényű szkíták*” (Télffy, 2001, p. 4); v.ö. Hekataios, Fr. 168: „*isszedonok, szkíta nép*”, és Hérod. I. 201.
5. Hérodotosz szerint a sazuomaták a szkítáktól és az amazonoktól származtak, s feleségeik ugyanúgy vadásztak és harcoltak, mint a férfiak, ld. Ctesias, Fr. 27; Plinius, a görögöktől átvett kifejezéssel „gynaecocratumenoe”, nőuralmú sazuomatákról számol be, Nat. hist. VI. 19.; v.ö. J. Davis-Kimball és a pokrovkai „amazon”-leletek; itt a matriarchátus maradványáról lehet szó, egyfajta ősi, sztyeppei „demokráciáról”, ami úgy tűnik megjelenik a honfoglaló magyarságnál is, ld. temetők központi sírjában többször gazdag női elhunyt volt, és női sírjainkban gyakori a részleges lovasmetkezés, vagy ló helyett lószerszám elhelyezése (László Gy., 117, 122, 170, Szeged-Bojárhalom, Kecel, Hencida; ld. szarmatáknál és szakáknál is, Nomads, 201, míg a hunoknál, oguroknál nem jellemző).
6. Szkítiától Indiáig, Bp., 1981, 44., ld. Koryakova-Epimakhov, 222, 238.; v.ö. a közép-uráli átjáró
7. Honfoglalás és nyelvészet, 119-40, v.ö. recenzió, Klima L., MNy, 1991/1.
8. Kutatta Beltikova, Borzunov, ld. Koryakova-Epimakhov, 286., de ők nem kapcsolják az „isszedonokhoz”.
9. i.m. 69, 282., ld. honfoglalás kori sáncváraink; v. ö. K. F. Szmirnov: „*Hajlamos, vagyok arra, hogy... az isszedonokban... az andronovói kultúra hordozóit lássam, fejlődésük késői szakaszában.*” (SzovRég, 1957/3, 3-19, MNM Könyvtár, D 132 jelz.).
10. i.m. 197., 277., 291, 313; lehet, hogy igaz az „isszedonok” rituális emberevése, amihez talán a csontok elégetése társult s ezért nincs (kellő számú) itkuli temetkezés? Érdekes, hogy egy szintastai kurgánban volt egy emberi koponyatető is az elhunyt mellett (ld. K. Jones-Bley, Kurgans, 130, uő az exkarnációról, a temetés utáni kihantolásról). A hamvasztást gyakorolták egyes szintastai utódkultúrák, Fjodorovo, Cserkaszkul, Szargary, de a vaskori sztyeppén ritka (v.ö. szogd osszáríumokról, F. Grenet, 1986, B. I. Marshak, 1995/1996). Az Aveszta tiltja az emberevést, a halottak eltemetését, elégetését (ld. Vendidad, Fargard, III. 4,36, V. 7, 39-40, VII. 5, 23, VIII. 8, 73-74., Aban Yast, 26,113), s Hérod. leírja (I. 140), hogy az óperzsák eltemetik halottaikat, csak a mágusok, a papi kaszt tiltja ezt, míg a szásnidáknál már egyértelműen tiltott a test eltemetése (Procop. DBP, I. xi,35). A tiltások jelzik a korábbi gyakorlatot, melyet egy idő után, nyilván Zarathustra új kinyilatkoztatásának elfogadásakor, fokozatosan elhagytak, megtiltottak, de az északi, uráli árjáknál megmaradhettek. Van egy-két zavarbaejtő magyar híradásunk, mint Álmos fejedelem feláldozása a Budai Krónika kései és szűkszávú közlése szerint: „*Almus autem in patria Erdeel occisus est, non enim potuit Pannoniam introire*” (Álmost magát pedig megölték Erdélyországban, mert nem mehetett be Pannóniába, ld. Dümmerth: Álmos, az áldozat), és Regino apát 889-ben írja a hadban járó magyarokról (onogurokról?): „*az ungarok..., mint híre van, nyers húst esznek, vért isznak, az elfogott emberek szíveit darabonként elosztva, orvosság gyanánt megeszik*” (Sebestyén Gy.: Lóhús, emberhús és egyéb eledelek, Ethnographia, 1903, 444), ami lehet antik „toposz” a szkítákról, ám nem kizárt, hogy a régi magyaroknál is megvolt az emberáldozat és -evés részleges, rituális szkíta szokása (Anonymus, 1: „*haragjukban emberhúst ettek*” a szkíták). V. ö. László Gy., 363, Lél vezérről, ld. még Vérbulcsu, és a mai köznyelvi szólás: „*egyem a husod*”, „*megzabállak*”, egy ősi, „pre-szkíta/andronovói” néplelki reminiscencia? Van-e ilyen szólás más, nem „szkíta” népek nyelvében is?
11. Ld. Melléklet I., térkép, U.S. Army Map Service, Sverdlovsk, Western Siberia, lib.utexas.edu/maps.

12. Koryakova-Epimakhov, 291; az isszedon név és az Iszety-szövetség elnevezés is azt jelenti, hogy nem egy, hanem több népről lehet szó, akik az Isszet-folyó mentén laktak, az Urál-hegység és a Tobol-folyó között, s akik között az itkuliak játszhatták a vezető szerepet.
13. i.m. 281, 289, ld. korábban Mezsovka-leletek a kazah-sztyepei Szargary-kultúrában is, i.m. 171.
14. A hantik által használt kifejezés volt a *Saber-mu*, Szabirföld, Szabirország, ld. Sz. P. Patkanov: A szabirok nemzetisége, I., Ethnographia, 1900. okt., 341. Megjegyezzük, hogy Hérod. I. 104. közismerten említ egy „szaszpeir” népet a médek és a kolchisziak között, mely név meglepően hasonlít a szabirhoz. Feltételezhető, hogy ezek a „szaszpeirek” a bronzkorban északra vándorolt szubareus/szabir/szavárd törzsek kései maradványai voltak, de valószínűbb, hogy az *uráli* szabirok egy része épp a szkítákkal, szauromatákkal települt a Dél-Kaukázusba, talán az új vasipari technológiák elsajátítása miatt (ld. Kor.-Epi. 194, 196, az itkuli vasgyártás csak i. e. 5-3. századok között kezdődött, ill. a Kaukázus-Ananyino-Itkul kapcsolatokat, 191, és a honfoglalók bronz hajfonatkorongjai és a kobáni övesatok, szerzőtől „*Vadat üzni feljövének*”). Ld. *Syspirtis*, *Szüiritész* tartomány Kelet-Anatóliában és ugyanitt a mai Ispir és Sivrikaya török helységek a Meszkit-, azaz Masszagéta-hegyeknél (Strabo, XI. 4,8., 14,9., 14,12, Ptol. IV. 5. és 77., *Saspeirene*, *Sappeirene* terület délebbre, Const., De themat. p. 30, és örmény, grúz *Speri*, v.ö. Lukácsy, A magyarok őselei, és Menandros, Fr. 41, AD 576, valamint Al-Hamadani, AD 757., a szabirok dél-kaukázusi letelepüléséről, ld. Kmoskó: Mohamedán írók, I/2, 182, 24).
15. Ld. Z. Tóth Csaba: Az Aranyfejedelem éneke, Életünk, 1999/6. v.ö. a szabirok páncélviselője és a szargati leletek. Ld. még a hanti énekekben a szabirok „felhajítják” a hantik levágott fejét, és Hérod. IV. 62, a szkíták 100 fogolyból egyet feláldoztak, jobb karját levágták és felhajították a levegőbe. Itt említjük meg az obi „ugor” folklórban szereplő *szarp*, *szorb*, a hatlábú égi szarvast, a Jávorcillagot (ld. indiai *szarabha*, egy nyolclábú csodalény, mely eredetileg *szarvas* lehetett, Bongard-Levin és Grantovszkij, p. 125; v.ö. az indiai viharistenek, a Marutok szarvas vontatta kocsját, Rig Veda Sanhita, I., Sukta, 39,6., 85,4., ford. F. Max Müller, 1869, p.81, 85, 109), és a sas *туруj* nevét a voguloknál, melyek a szavárd-magyaroktól vagy oguroktól származó átvételek lehetnek (v.ö. sas-fa az Avesztában, Rashn Yast, X. 17, és az evenki sámánfa *tüszpet turu* neve Diószegi: A pogány magyarok hitvilága, 4. kiadás, 1983, p. 93).
16. De adm. imp. 38., v. ö. Szöllősy K., „Sabartoi asphaloi”, Turán, 2000-2001/3, 76., aszfali/aszpa = ló, lovas.
17. Ld. a szabir-magyarok és a hunok, ogurok harcairól már Priscos, 463 k., Malalas, 520, és Procop. 555. k. V.ö. Procopius a *Sabeir*-ekről, De bello persico, II./xxix.15, 29, xxx.28, I./xv.1, és VIII./xix.8. Érdekes még a török nyelvű (-vé lett?) csuvasok *szuvar* eredeztetése, ld. Serif Bastav: *Sabir türkleri*, Türk Tarih Kurumu (Török Történeti Társaság), Belleten V., 17-20, p. 77, Ankara, 1941.
18. V. ö. avesztai-óiráni *Szjavarsana* herceg neve fekete csődört jelent (Aban Yast, XI. 41, 1. jegyz., ford. Darmesteter), pehlevi *Siyawaksh*, *Siyawush* (ld. Szijavus, Sahnname, ford. Radó A., 1896), és létezett Elő-Ázsiában egy *Szubartu*, *Szubir-ki* nevű ősi ország és *szubarra* nevű népe, i. e. 3-2. évezred (Ungnad: Subartu); v. ö. *Suwar-data*, 'Nap-adta', indo-iráni jellegű királynév, El-Amarna táblák, i.e. 15. sz. (P. O. Skjaervo: *Introd. of Zoroastrianism*, 2006); v.ö. a kelet-anatóliai ősvárosok, bronzművesség kapcsolata a dél-uráli Szintasta-kultúrával, Sz. A. Grigorjev, in Kurgans, Ritual Sites, 2000, 141.
19. A császár írja is, hogy a „turkok” három (de inkább 300) évig együtt harcoltak a kazárokkal. Nem csak magyar forrásból szerezhette értesüléseit, hiszen pl. a szláv Levédia/Lebegyia néven közölte a Krím-félszigettől északra fekvő régi ogur szállásterület nevét (anonymusi *Dentumagaria*, *Donyec-medence?* A levédiai helynevekről ld. Jerney János Keleti utazása, 1844-45: Lebedikai puszta, Kis- és Nagy-Lebedika, Csinhul-, Takmak-folyók, ld. DAI 38). Általában igen problémás a hunok, ogurok viszonya is a türkökhöz, akik legyőzték őket 558-ban, ld. az *elteber*, türk vazallus uralkodói cím a kaukázusi hunoknál a 7. században (Daszuranci: „*ilutver*”) és a volgai bolgároknál is a 10. század elején (Ibn Fadlan: „*b.lt.war*”).
20. A név eredeti alakja valószínűleg Ilek, v.ö. Iliker, szabir fejedelem (Agathias, V. 11), de Attila idősebbik fia, Ellák is (Jordanes 50, 262), vagy az Urál/Jaik egyik mellékfolyója, az Ilek (szarmata név? ld. Pokrovka).
21. Anon. 45., v.ö. Liutprand, Antapodosis, III. 30: *Salardus* (?); azonban nem a szavárdok költöztek Görögországba, hanem Kuber és ogurjai (Nikephorus, Theophanes, Szt. Demeter legendája), akiknek másik része a bajorokhoz ment (Fredegár 72, AD 631). A kutatás általában 680 körülre helyezi Kuvrat kán halálát, de 630 körül már zajlott az ogurok elvándorlása.
22. I. e. 2000 k., Koryakova-Epimakhov, 81, fig. 2.17, Krivoye Ozero, 9. kurgán, 1. sír, v. ö. David W. Anthony és Dorcas R. Brown: The Secondary Products Revolution, Horse-Riding, and Mounted Warfare, 2007.
23. Koryakova-Epimakhov, 291, ford. ZTCs., a dél-uráli szarmaták, szakák egy része az i.e. 4-3. században visszaköltözött délre (utódaik hódoltatták Greko-Baktriát, majd megalakították az indo-szkíta királyságot), más részüket nyugatra ment, a szkítákhoz, i.m. 298.
24. Herod. IV. 13; az *arimaszp* névhez ld. óir. *aszpa* = ló, lovas, *arima* + *aszpa* = „egy lovú”, szegény? Szkíta szójáték? V. ö. *Arejat-aspa*, hun fejedelem és a *Sairima*, *Selm*, szauromata név az Avesztában és a Sahnámében, és Ptol. VI. 11, *zariaszpai* nép Baktriában? Ld. Plinius, VI. 55: „Thuni et Focari”, hunok és tokhárok, és Dionysius Periegetis (AD

- 120 k.), 926. sor: „Tocari, Phuriri”, Kína szomszédságában (Ptol. VI. 16, Serica). Érdekes régészeti összefüggések adódnak Hérodotosz egyéb adatai és a bronz- és vaskori állattartás között. Hérodotosz szerint a szkítiai ökröknek nincs szarvuk a nagy hideg miatt (IV. 29), Strabo pedig azt írja, hogy a szkíták le is fűrészelik azokat (VII. 3,18). Mármint a bronzkori, dél-uráli Szintasta, Petrovka kultúrák állatcsontleletei között a marhakoponyák valóban szarvnélküliek (Kor.-Epi., 89), de a vaskori, Volga-Káma-menti, korai szkíta és őslakos eredetű Ananyino-kultúrában is szarvnélküliek az ökrök (i. m. 257).
25. Kmoskó, 2000, 189; v.ö. bronzfokosok Szintastán, és Hérod. VII. 64., a szakák fokosának gör. „szagarisz” neve, mellyel Maszúdi esetleg összekeverhette a szavárdok nevét (ld. szekerce, szakóca szavunkat, mely a TESz szerint „szláv” eredetű, ami bizonyosan tévedés; ld. még Maszúdinál a *szjabiya* és a *szablya* nevek hasonlóságát, ami a szabiroknak a szablyakészítésben játszott szerepére is utalhat, mint már Padányi, Götz megjegyezték). A Dél-Kaukázusba költözött „szerbotion”-ról, azaz szevortikról/szavárdokról, ld. De cerim. II. 48., akiket egyébként a moszlim írók tévedésből „örmény fajtának” vélték (Maszúdi, Isztahri).
26. Koryakova-Epimakhov, 291, 240. Kiemelendő, hogy mindegyik nyugat-szibériai „nomád” kultúrának voltak erődített és nyílt települései, saját gerendaházakkal, veremlakásokkal, s a honfoglaló magyarságnál sem beszélhetünk „tisza” nomadizmusról, inkább átmeneti vagy félnomadizmusról.
27. Illetve fordítva is történt átadás; a magyar nyelvben 60 iráni eredetű szót határozott meg Harmatta, melyek egy része i. e. 2. évezredre tehető; az iráni-andronovói ősnelvünkéből megmaradt, amit a „finnugorok” anyanyelve eredetileg nem tartalmazott (fémnevek, lótarásra vonatkozó nevek, város neve etc.), a többi úgy tűnik valóban „finnugor” ill. kisebb részt török *lett*, ogur, kazár hatásra.
28. Gáspár-Mészáros, és Bogácsi-Szabó et al. 2008. A „finnugorok”, hantik, manysik eredetileg hosszúfejű europidok voltak; az archeogenetika szerint kb. 6-7000 éve vándoroltak Nyugat-Szibéria területére, Karafet et al. 2002., 782-785.
29. Wells et al. 2001.
30. Koryakova & Daire, Kurgans, 2000, 63, és Kor.-Epi. 291.; erődösáncok fa- és agyagkonstrukciók, v.ö. a honfoglalás kori kiégetett, megkeményített erődfalainkat.
31. i.m. 291, v. ö. a Szapogovo-kincs bronzfiguráinak itkuli eredetéről, i.m. 295-296., uo. 285, rituális sasfigurák, melyek hasonlóképpen Itkul-termékek lehettek; szobrokhoz ld. még az Usztyurt-fennsík kultikus szobrai, Olkovszkij, Kurgans, 2000, 33.
32. i.m. 298.; v. ö. az „ugor” terminus valójában ogurt jelent; ld. még Szargat-mtDNS-ről Bennett, Kaestle, 2010., szibériai adatok Lalueza-Fox et al, 2004; magyar és székely adatok, Bogácsi-Szabó et al., 1208., és Gáspár-Mészáros.
33. i.m. 311, v. ö. a „magas dzsekerü” tinglingek, Vásáry, 43-44, 128; az egyébként elismert, széles áttekintésű turkológus szerző a szabirokat Dzsungária térségéből hozza elő, ami erősen hipotetikus, akárcsak O. Pritsak szienpi-szibir azonosítása 1976-ban; jelenleg megdőlni látszik Vásáry summázata is a nyugat-szibériai ogur, magyar őshaza lehetetlenségéről, a 463-as avar támadással kapcsolatban (p. 145; tévesen idézi Ptolemaioszt is a *khounoi* névvel kapcsolatban, p. 55., ld. Ptol. III. 5,25, akiket nem a Donnál, hanem a Dnyepernél említ az ókori geográfus, de egy elírt népnévvvel és/vagy téves elhelyezésével lehet dolgunk, hiszen a hunok a 2. században a Dnyepert még biztosan nem érték el). Hasonlóképpen eltekinthetünk Bálint Csanád, egyébként szintén jeles régész néhány „hiperkritikus” észrevételétől, miszerint „nem lehettünk” irániak, szarmaták, ahogy Tóth Tibor „csoportosította az adatokat”, ld. Bálint Cs.: A Kelet, a korai avarok..., 233. jegyzet, de Bálint legalább képes olykor felülvizsgálni a saját nézeteit, ld. uo. az ücs-tepei leletekről, vagy a Nagyszentmiklósi kincsről 151. jegyz. (nem avar), és a kincs 2002-es kiállítási katalógusában (avar).
34. Ld. Érdy M., 2001, 85-95., Érdyék a hun üst-leletek nyomait követve átutaztak a szavárd-magyar „őshazán”, az Iszety-térségen is; megjegyzem, épp itt hét órát vesztgelt a vonatuk, amiben valahogy „karmikus” intést látok, ld. uo., képekkel, 43, 161-163.
35. Koryakova-Epimakhov, 298, v. ö. a kazah-madiarok eredetmondája, Benkő M. nyomán Hölbling T., 2010/I. 99., tehát összecsapás történhetett a téli szállásoknál is, az Aral-tó, Szir-darja mentén, ahol ennek nincs maradandó nyoma. Érdekes, hogy az ősi *Szibir* település az Irtistől északra épült, mintegy a déli nomádok elleni védekezéséppen. Itkuliak elköltözéséről ld. Kor.-Epi. 240, 287., és Nomads, 1995, 93, 186. Úgy tűnik, hogy az ogurok, hunok i. e. 2. századtól kezdtek átköltözni a nyugat-uráli, pjanobori népekhez, ld. enyhe mongoloid vonások a Kara-Abyz temetőben, i.m. 262.
36. A magyarok cselekedetei, 14. és 32., Osiris, 1999., v. ö. szerzőtől *Miért nem lehettünk eredetileg hunok, ogurok?*, 2012.
37. Hatti *estan* = napistennő, hettita *istanu* = napisten, avesztai, pehlevi *yazatan*, *yezdan* = isten, szellemi lény, ld. Darmesteter, 1883, Bossert 1957, Fauth 1979, Haas 1994, Rédei 1999, Beckman 2002. A finnugor/uráli nyelvek óiráni jövevényszavaival együtt ez is mutatja, hogy az Urál és Nyugat-Szibéria térsége sokáig az „árja” nyelvi és kulturális *koiné* része volt, s a „turániak”, őtörökök csak a vaskorban jelennek meg (ogurok, hunok Belső-Ázsiából), amit igazol a genetikai kutatás (kelet-ázsiai haplocsoportok i. e. 1. évezredtől). Kérdés persze, hogy valamelyik

- bronzkori, kazahsztáni kultúrát, mely később az Altáj vidékére települt, alkothatták-e proto-árja őshunok? Ld. még az Avesztában *hyaona*, *hiiaona*, pehlevi *chion* Közép-Ázsiában, majd i. e. 9. század végén a Csou-királyságot fenyegetik (Si king, 167, 168, 177, 178., *hszianjün/xian-yun*, majd a *hszionnü*, *xiong-nu* névalak i. e. 4-3. századtól).
38. „*Super eos Nomades, deinde Anthropophagi, a Buge vero super Maeotim Sauromatae et Essedones*”, IV. 88.
39. „*Sunt qui circa Maeotim...: a litore Naptras, supraque Essedones*”, VI. 20.; előbbiek talán Strabo „nabiani” népe (XI. 5,8), és Diodorus „*napes*” szkítái? (Bibl. Hist. II. 43).
40. „*Totum eum tractum tenent Sardi Scythae et Siraci*”, IV. 83; v.ö. *Sardena* népnév a Tabula Peutingerianán, tévesen *Sardecae* alakban; szirákokról ld. Tacitus, Annales, XII. 15., és Sulimirski, 83, 95, 123; nem keverendő össze a kiváló Almásy György által is említett közép-ázsiai *szártokkal*, ami nem népnév, hanem „városít”, letelepültet jelent (Vándorutam Ázsia szívébe, 1903, 73-75), sem az ókori, kisázsiai Sardeis város, netán Szardínia nevével. Plinius kissé pongyola az idegen nevek lejegyzésénél, de adatát igazolja Ptolemaios.
41. „*Ultra sunt Scytharum populi... Celeberrimi eorum Sacae, Massagetae, Dahae, Essedones*”, VI. 50; később pl. Ammianus az alánokat masszagétáknak nevezi, vagy Theophanes az ogurokról azt mondja, hogy a „*doni türkök, akiket régen masszagétáknak neveztek, a perzsák pedig a maguk nyelvén kermichiónoknak* (vörös hunok)”, és rendszeres a szkíta, hun név általánosítása (v.ö. Hérod. IV. 81). A népvándorlásokat jelzi, hogy Ptolemaios szakákat említ Közép-Ázsiában és *szakanoi*, *zakatai* népeket a Don-Volga térségében, ászokat (*aszaioi*, jászok? v.ö. Strabonál még a Káspin túl), valamint alánokat és aorszokat Kelet-Európában és Ázsiában is (*roxolanoi*, *alanoi szküthai*, *alanorszoi*, *aorszoi*; utóbbiak lehettek a kínaiak által „vuszunnak” nevezett varsányok). Ld. még az avarok var-chión, várkony neve: Ptol. VI. 11, *ouarnoi* Baktriában, és a heftalita hunok pehlevi/közép-perzsa *chiön* neve). V. ö. Hérod. „jürkái” lehettek később Strabo „urgijai”. Ptol. III. 19. említ egy „boulanész” népet Európai Szarmácia területén, amiben néhányan a bolgárokat látják, ez azonban vagy elírás, pl. „bouganész”, a Bug-folyónál lakó nép helyett (a szöveg egy „szoulanész” névváriánst is közöl), vagy egy pontatlan földrajzi elhelyezésről van szó, ahogy a khounoi esetében is; ebben az időben óbolgárok legfeljebb a Volga-Káma-vidéki Pjanobor-kultúrában lehettek, mintegy a hunok „füleiként”, kémeiként, ld. 35. jegyz. (a nomád népek több stratégiai, kereskedelmi csomóponton is elhelyezkedtek egyszerre, ld. az észak-kaukázusi és volgai szabir-magyar „őshazákat”, vagy a meótszi és volgai onogur-bolgárok „őshazáit”)
42. Geographia, Sarmatia Asiatica, V. 9,16-17. E volgai magyarok lovasfővezérei már AD 1. század elején eljuthattak a szarmatákkal a Kárpát-medence környékére is, már vagy még „magyar” néven, ld. *Metere*, *Mattzaris*, T. Pekkanen, Turán, 2009/1, 144.
43. Tóth T., 1965, 1969, Éry, 1982.

Hivatkozások:

- ✚ G. BECKMAN: „My Sun-God”, Melammu Symposia III, Ravenna, 2002.
- ✚ BELTIKOVA, G. V. 1986. Itkulskoye I gorodishche – mesto drevnogo metallurgicheskogo proizvodstva. In Problemy Uralo-Sibirskoi arkheologiyi, ed. V. Kovaleva. Sverdlovsk: Ural State University; – : 1993. Razvitiye itkulskogo ochaga metallurgii. In Voprosy arkheologiyi Urala, ed. V. Kovaleva. Ekaterinburg; – : 1997. Zauralskii ochag metallurgiyi: Ph.D. dissertation: Moscow, Institute of Archaeology RAS.; – : 2002. Itkulskij ochag metallurgiyi: orientatsiyi, svyazi. Uralski istoricheskij vestnik 8: 142–63.
- ✚ BOGÁCSI-SZABÓ et al.: Archeogenetikai vizsgálatok a Kárpát-medence 10. századi népességén, Magyar Tudomány, 2008/10, 1204-1216
- ✚ C. BENNETT, F. A. KAESTLE: Investigation of Ancient DNA from Western Siberia and the Sargat Culture. Human Biology. 82(2), 2010.
- ✚ G. M. BONGARD-LEVIN, E. A. GRANTOVSKII: *Szkítiától Indiáig*, Gondolat, Bp. 1981. (oroszul: 1974)
- ✚ H. Th. BOSSERT, „Meine Sonne”, Orient, Neue Serie 26 (1957): 97-126;
- ✚ ÉRDY M.: A hun lovatemetkezések, 2001.
- ✚ ÉRY Kinga: Újabb összehasonlító vizsgálatok a 6-12. századi Kárpát-medence embertanához, Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 16., Veszprém, 1982.
- ✚ W. FAUTH, Sonnengottheit und ‘Königliche Sonne’ bei den Hethitern, Ugarit Forschungen 11 (1979)
- ✚ GÁSPÁR R., MÉSZÁROS A.: Az uráli nyelvcsalád népességének genetikája a mitokondriális DNS vizsgálatok alapján, A magyarság és a Kelet, II. Östörténeti Konferencia, Budapest, 2008.
- ✚ Volkert HAAS: Geschichte der hethitische Religion, 1994
- ✚ HARMATTA J.: Iráni nyelvek hatása az ősmagyar nyelvre; – : A magyarok nevei a görög nyelvű forrásokban, mindkettő Honfoglalás és nyelvészet, 1997. – : *A Volgától a Dunáig*, Magyar Nyelv, 2001/1.
- ✚ E. HELIMSKI: The southern neighbours of Finno-Ugrians: Iranians or an extinct branch of Aryans („Andronovo

- Aryans”)?) (A finnugorok déli szomszédai: irániak vagy az árják egy kihalt ága, az „Andronovo-árják”?), in Early contacts between Uralic and Indo-European, International Symposium, Tvärminne Research Station of the University of Helsinki, 8-10 January, 1999.
- ✚ Herodotus, from the text of Schweighauser, C. S. Wheeler, 1854. (gör.)
 - ✚ T. M. KARAFET et al.: High Levels of Y-Chromosome Differentiation among Native Siberian Populations and the Genetic Signature of a Boreal Hunter-Gatherer Way of Life, *Human Biology*, Dec 2002, v. 74.
 - ✚ KMOSKÓ M.: Mohamedán írók a steppe népeiről, I/2., 2000.
 - ✚ KORYAKOVA, L. N., & M.-Y. DAIRE, 2000. Burial and Settlements at the Eurasian Crossroads: Joint Franco-Russian project. In *Kurgans, Ritual Sites and Settlements: Eurasian Bronze and Iron Age*, ed. J. Davis-Kimball, E. Murphy, L. Koryakova, & L. Yablonsky. BAR. International Series, 890. Oxford
 - ✚ L. KORYAKOVA - A. V. EPIMAKHOV: *The Urals and Western Siberia in the Bronze and Iron Age*, Cambridge University Press, 2007
 - ✚ C. LALUEZA-FOX et al.: Unravelling migrations in the steppe: mitochondrial DNA sequences from ancient Central Asians, *Proc. R. Soc. Lond. B* (2004) 271.
 - ✚ LÁSZLÓ Gy.: *A honfoglaló magyar nép élete*, Püski, 1997. (első kiadás 1944)
 - ✚ *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age*, ed. Davis-Kimball, Bashilov, Yablonsky, 1995
 - ✚ C. Plini Secundi *Naturalis historiae*, L. Ianus, 1854.
 - ✚ *Claudii Ptolemaei Geographia*, C.F.A. Nobbe, 1843, 1845. (gör., OSZK RNYT, Ant. 4756)
 - ✚ RÉDEI K.: 'Isten' szavunk eredete, *Magyar Nyelv*, 1999/1
 - ✚ REGULY A. - PÁPAY J.: *Osztják/chanti hősénekek*, I-III, 1944-1963.
 - ✚ E. B. RUSSO et al.: Phytochemical and genetic analyses of ancient cannabis from Central Asia, *Journal of Experimental Botany*, Vol. 59, No. 15. (2008) (4200 éves tarimi sírban kaukazoid sámán cannabis-készlete)
 - ✚ T. SULMIRSKI: *The Sarmatians*, Southampton, 1970.
 - ✚ TÓTH T.: *A magyarság etnogenezise*, I-II., Turán, 2009/1 (első megjelenés: 1965, 1969).
 - ✚ Z. TÓTH Cs.: *Magyar őstörténeti tanulmányok*, Mikes International, 2010. – : *Restitutio Historiae Veterum Magarii*, 2011. – : *Miért nem lehettünk eredetileg sem hunok, sem ogurok?*, 2012.
 - ✚ VÁSÁRY I.: *A régi Belső-Ázsia története*, 2003.
 - ✚ WELLS et al.: The Eurasian Heartland: A continental perspective on Y-chromosome diversity, *Proc. Natl. Acad. Sci., USA*, Vol. 98, 2001, pnas.org
 - ✚ M. WITZEL: Linguistic Evidence for Cultural Exchange in Prehistoric Western Central Asia. *Sino-Platonic Papers* 129 (2003)

II. A honfoglaló magyarság embertani analógiái a bronz- és a szarmata-hun korban, a régészeti kultúrák tükrében
(Éry Kinga, L. Koryakova, A.V. Epimakhov nyomán)

Időrendi vázlat

- i.e. 7. évezred:** iráni őskor (Aveszta ősi rétegei, első város, első Zarathustra, aki pap, harcos és földművelő, Irán-Turán háborúk)
- i.e. 5-4. évezred:** ló házasítása a sztyeppén, bronzkor
- i.e. 2300-2000 k.:** kelet-iráni népek a Dél-Urálnál költöznek (*Szintasta*, „erődvárosok országa”, küllős kerekű szekér, ló hátalása megkezdődik, nyereg, lószerszám kialakulása, tűzkultusz, állatáldozat, fejlett bronzipar, kerámia); utódkultúrák: *Petrovka, Alakul, Fjodorovo*
- i.e. 1750-1500 k.:** északi gyarmatosítás, első kapcsolat a „finnugorokkal” (erdővi őslakók), feleségszerzés, javak, technikák, nyelv, kultúra cseréje; iráni-finnugor vegyeskultúrák (*Cserkaszkul, Mezsovka*); keleten nomád kultúrák kialakulása (szkíták), árják Iránba, Indiába
- i.e. 800 k.:** *Itkul* (Hérod.: „isszedonok”, az Iszet-folyónál, Szintasta-Mezsovka gyökerek), letelepült, pásztori, állattenyésztő kultúra, főként bronzművesség; újabb kapcsolat a „finnugorokkal” (*Gamajun*)
- i.e. 700 k.:** sauromaták a Dél-Urálnál, félnomád ogurok a Tobol-Irtisnél (*Szargat*), erődített és nyílt települések, kurgán-temetkezések

i.e. 500 k.: félnomád szakák a Tobol nyugati oldalánál (*Gorokovo*), erődített és nyílt települések, kurgán-temetkezések, kapcsolat az itkuliakkal (akik a sazuomatákkal is kereskednek) és a szargatiakkal (akik kiterjesztik befolyásukat az Urál és az Altáj között); újabb „szarmata” törzsek megjelenése; itkuliak fokozatosan nomadizálódnak

i.e. 300 k.: a hunok első megjelenése a Szargat-kultúra keleti részén (Szidorovka, Iszakovka); az itkuli és gorokovói törzsek az Uráltól nyugatra költöznek a szarmaták szomszédságába

i.e. 4-3. század: a sazuomaták nagy része elfoglalja Európai Szkítiát, a szarmaták egy része visszamegy Kelet-Íránba (Greko-Baktria és az Achaemenida perzsa birodalom legyőzése, Párthia felemelkedése)

i.e. 2. század: alánok felemelkedése (Kang-kü, majd Kelet-Európa, Észak-Kaukázus), jüe-csik (kusánok), vuszunok

AD 2. század: a hunok nagy tömegben elindulnak Mongóliából, és egy részük a Szargat kultúrában telepszik le, másik részük Kelet-Íránba költözik a Jaxartészhez (későbbi heftaliták)

AD 1-2. század: első megjelenésünk a nyugati forrásokban: *Metere*, *Mattzaris*, *Sardi Scythae*, *Souardeni*, *Materi*, *Sardenae*

375: a hunok, ogurok és szövetségeseik átkelnek a Volgán és megdöntik az alánok uralmát

(Koryakova-Epimakhov, 2007)

AD 453: Attila király halála; a korábbi hun törzsszövetség nagyrészt szétesik, Attila fiainak harcai a nem-hun törzsekkel (Jordanes, 50, 266)

463: avar támadás hatására a *szabirok* (szabir/szovárd-magyarok) megtámadják az ogurokat (Priscus)

520: Boarek, *szabir* királynő a bizánciak oldalán harcol seregével a hunok (Tyrax és Glonos) ellen, akiket legyőznek

555: lazikai háborúban a *szabirok* és alánok a bizánciak oldalán, a hunok, ogurok a perzsákkal (változó szövetségek, néha testvérharcok)

558: avarok a Kárpát-medencébe költöznek (közép-ázsiai var és chión/hun törzsek, elenyésző mongoloid elemmel)

610 k.: Onogoria a Meótisznál (onogurok országa, Kuvrat kán)

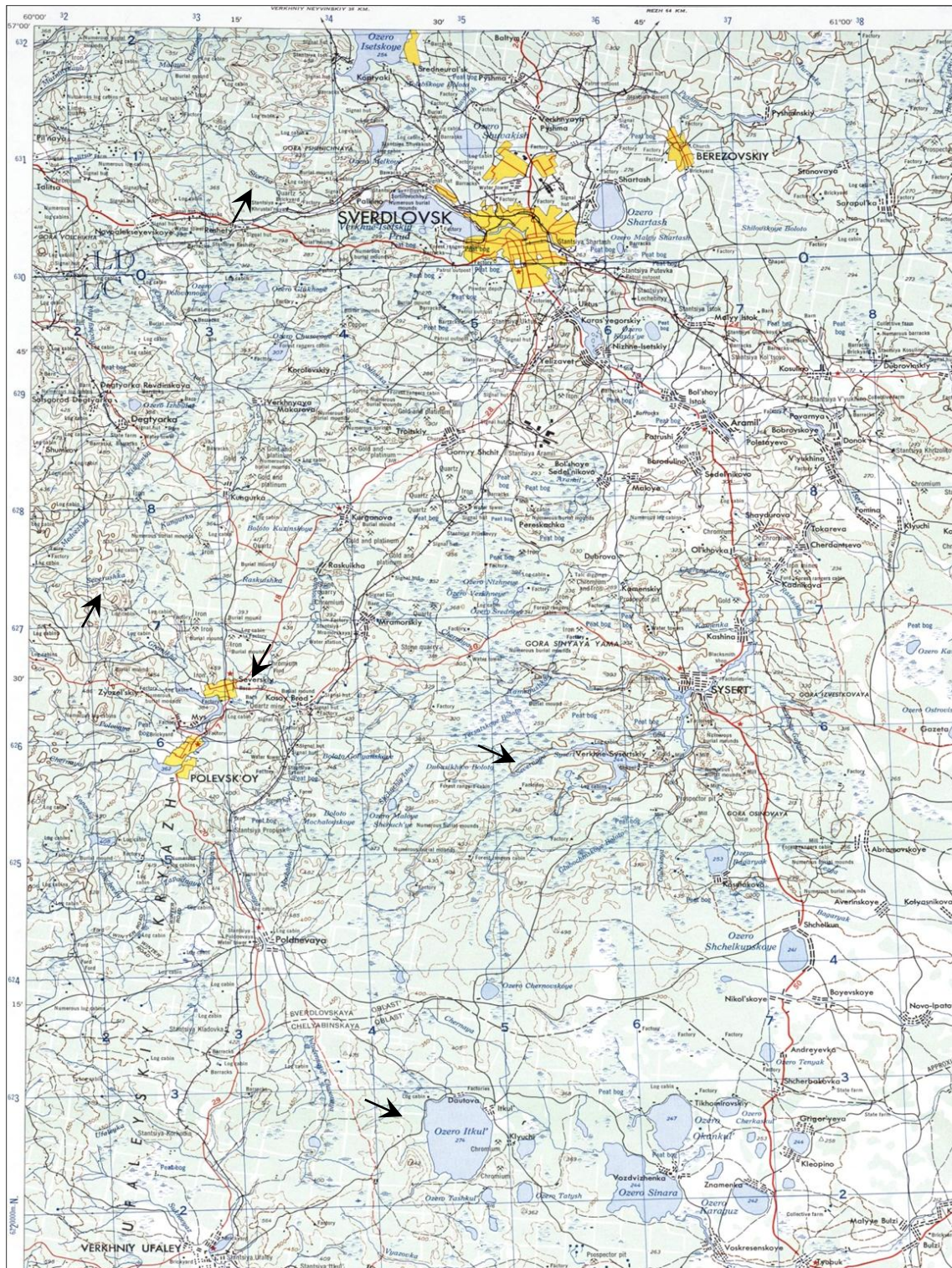
630 k.: kazárok (nyugati türkök) megjelenése, uralmuk alatt egyesítik a sztyeppei törzseket (korábbi nevünk: *Sabartioisphalo*)

631: Kuvrat onogur-bolgár kán 5 fia közül Kuber a Kárpát-medencébe, Kotrag a Volgához megy, Batbaján a Meótisznál marad; szorosabb magyar és onogur kapcsolatok kezdete (Hunor-Magor?)

8-9. század: besenyő támadás; *szabirok* elköltözése a Dél-Kaukázusba

895: magyar honfoglalás a Kárpát-medencében, „Hungaria”/Onogoria

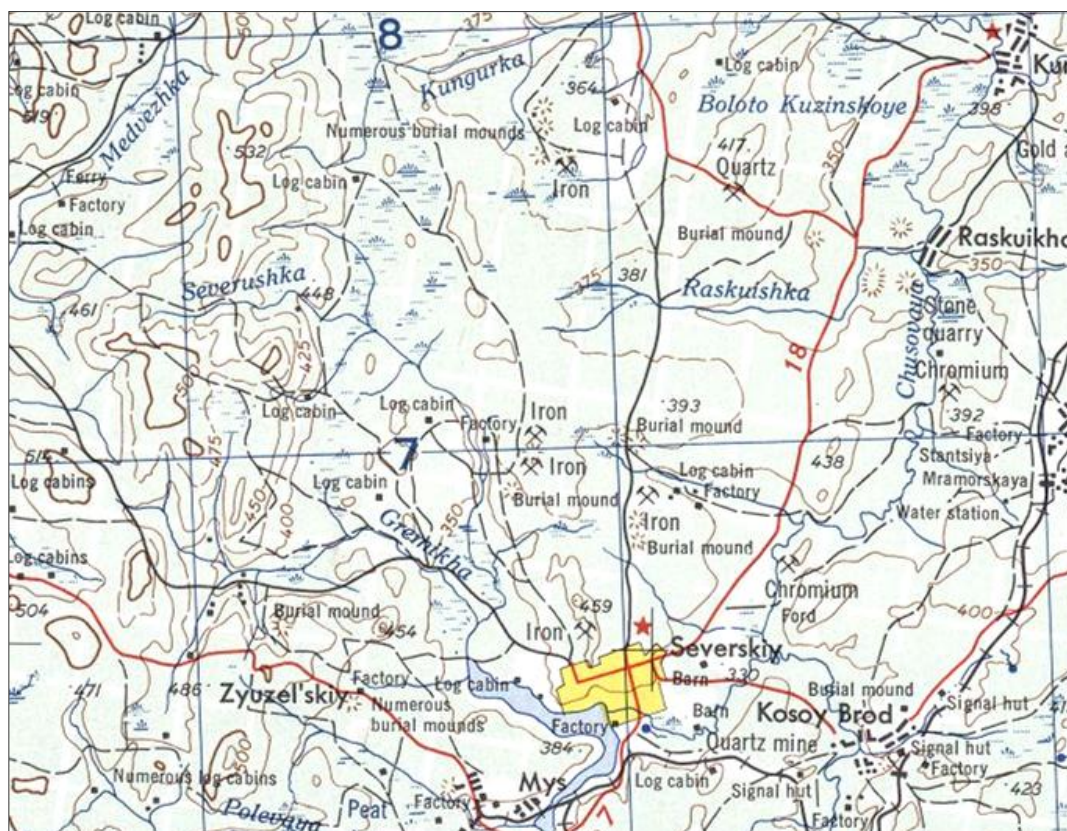
III. Az Itkul-kultúra magtérsege 20. századi térképen

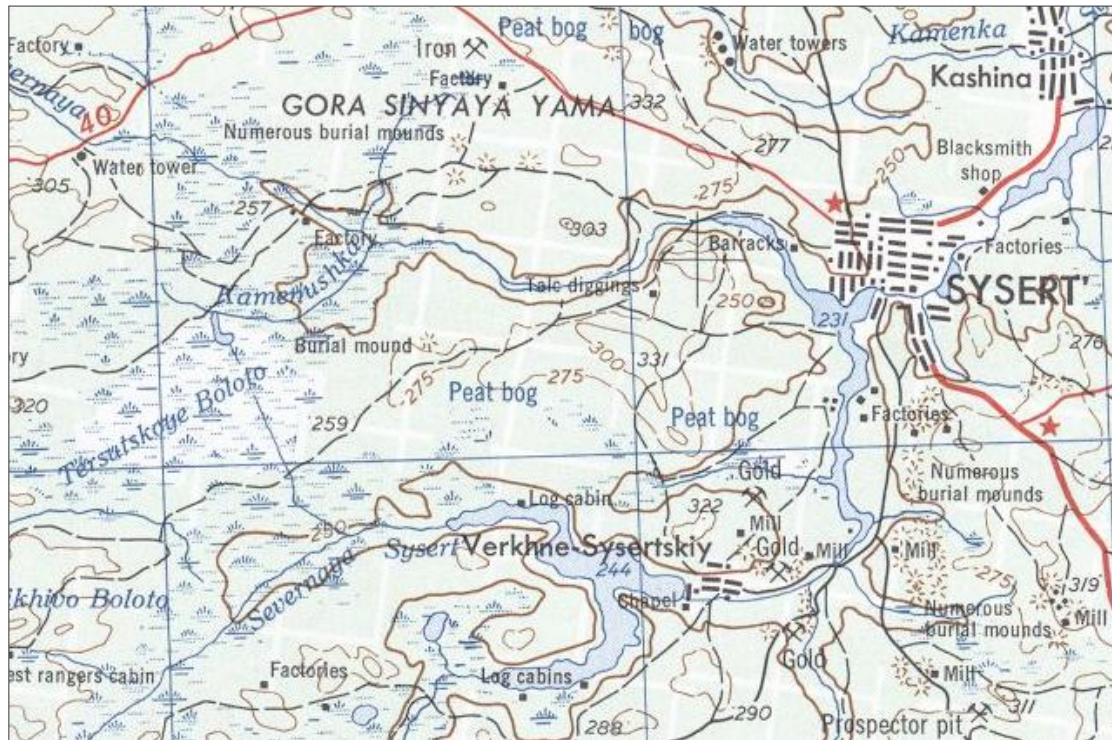
1. Sverdlovszk/Jekatyerinburg, Nyugat-Szibéria, M: 1:250,000, U.S. Army Map Service, NO 41-10. 1954, lib.utexas.edu, ld. alább részletek, északról dél felé haladva, a szavárd-magyarokkal feltehetőleg kapcsolatba hozható folyó- és településnevekkel (Sverdlovszk

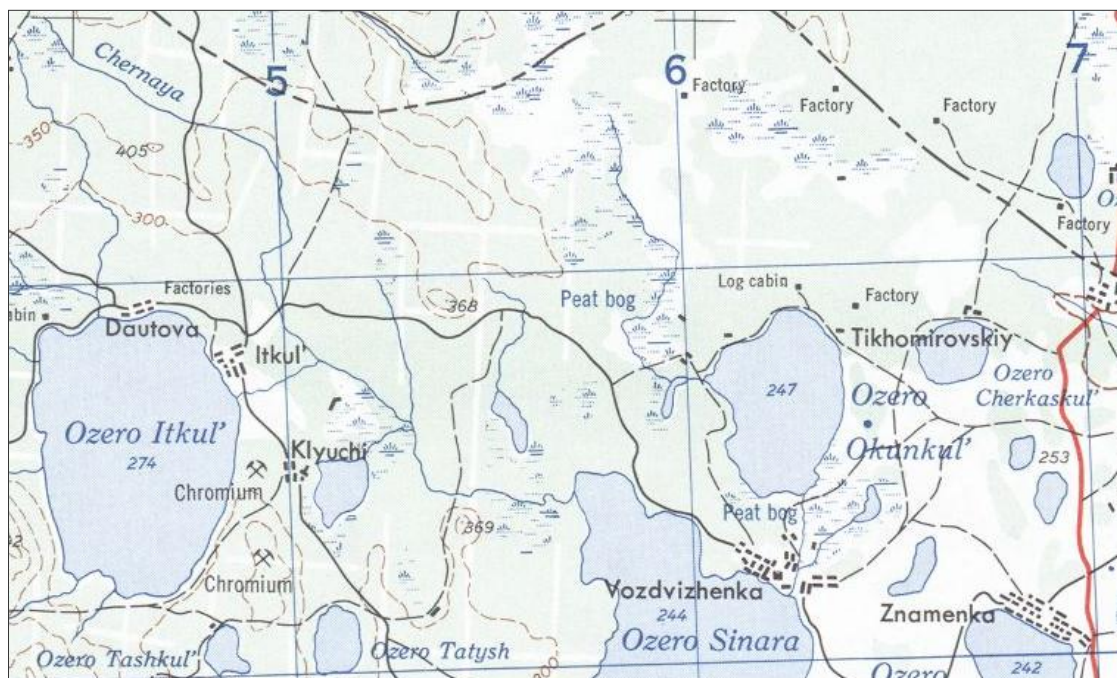
2. Szverdlovsk/Jekatyerinburg mellett, az Itkul-kultúra magtárségében a Sziverka, az Iszety mellékfolyója; a környéken réz-, vas- és aranybányák találhatóak, és számos halomsír (Numerous burial mounds)

3. Kissé délebbre a Szeverushka folyók, Szeverszkij település közelében; itt is sok halomsír és vasbánya van; érdekes a többi folyónév is, Kungurka, Raskushka, stb., melyek kusán személynevekre emlékeztetnek

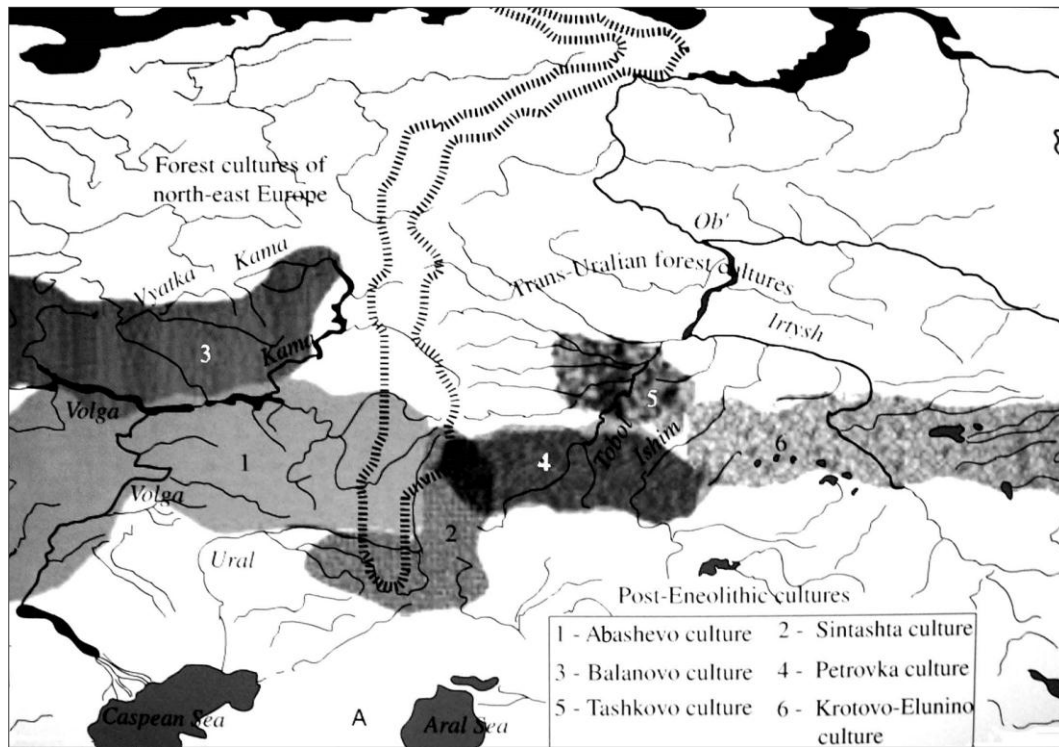

4. Ismét délebbre a Szevernaja folyik az Iszetybe; halomsírok, vas- és aranybányák, mai kovácsműhely

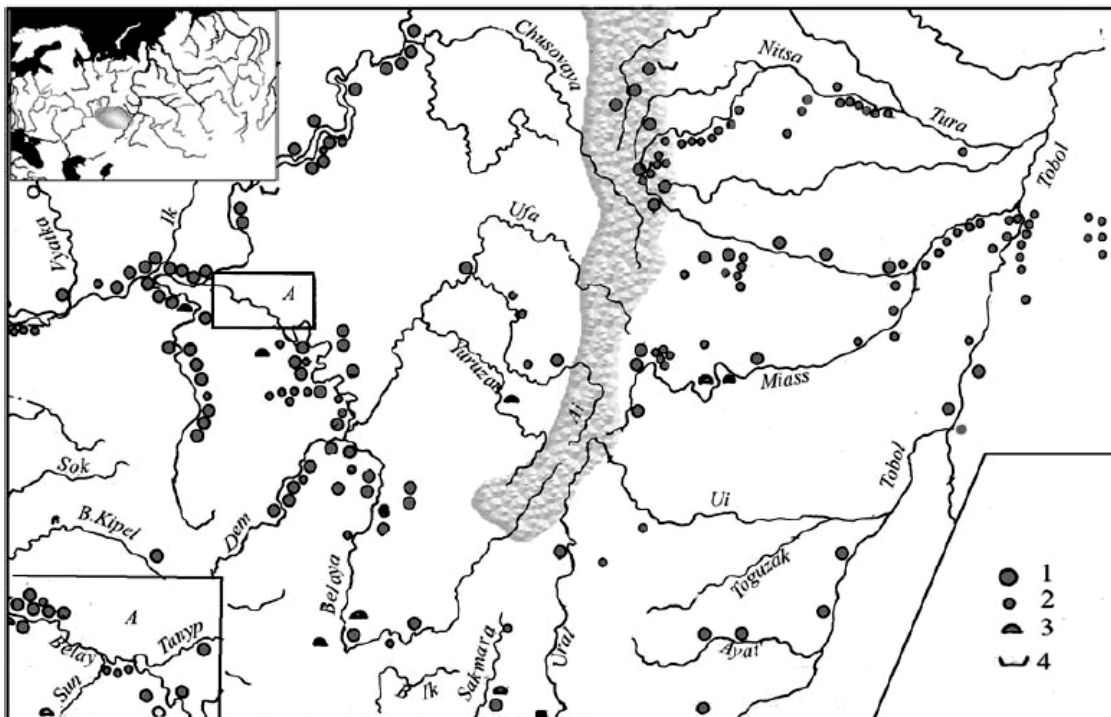

5. Még délebbre, a cseljabinszki körzetben az Itkul-tó és település fekszik, ettől keletre pedig a bronzkori Cserkaszkul-kultúra lelőhelye, az azonos nevű tónál; itt már nincsenek kurgánok

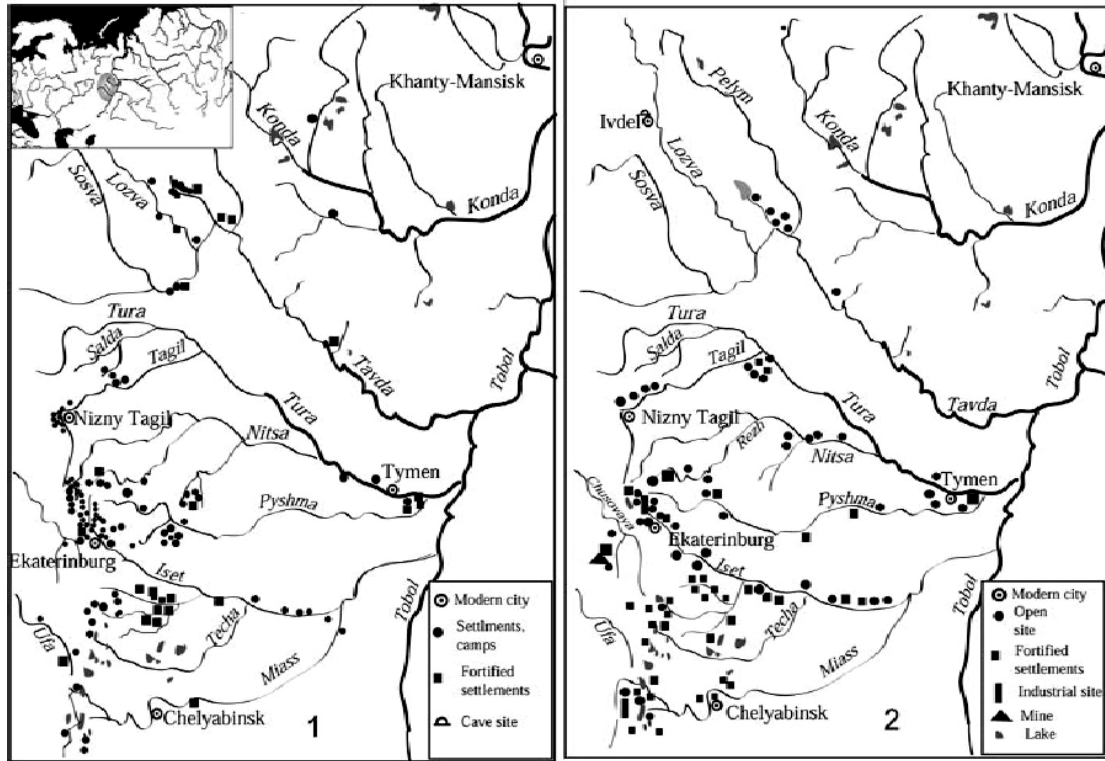
IV. Régészeti kultúrák az Urálnál és Nyugat-Szibériában

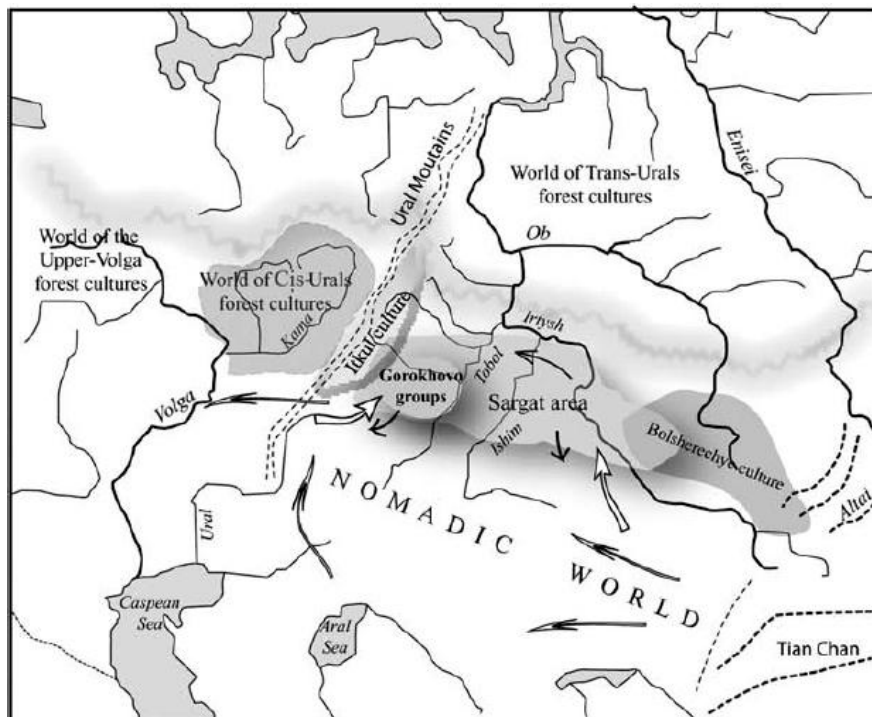
1. A középső bronzkor kultúrái az erdő- és erdős-sztyeppömben (Koryakova-Epimakhov 2007 nyomán)

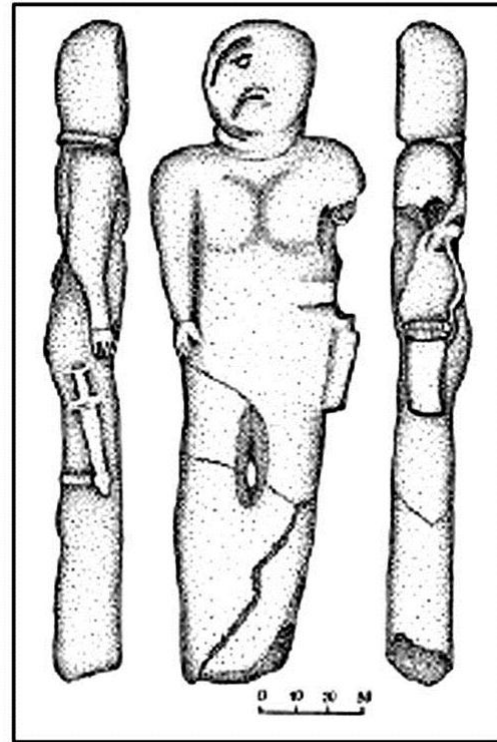
2. A bronzkori árja és finnugor keveredésű Mezsovka-kultúra lelőhelyeinek megoszlása a Dél-Urál két oldalán:
 1) feltárt települések; 2) felszíni települések; 3) kurgán-temetkezések; 4) sík (nem halomsíros) temetők

3. A finnugor Gamajun (1) és az árja Itkul (2) vaskori kultúrák lelőhelyei a délkeleti Transz-Urálban, i. e. 8-3. század (Koryakova-Epimakhov 2007 nyomán); *pont*: települések, tábortek, *négyzet*: erődített települések

4. A nyugat-szibériai Itkul-kultúra elhelyezkedése és kapcsolatai, i. e. 8-3. század (Koryakova-Epimakhov, 2007, 289) „Itkul-túra”: nyári reggel az „őshazájában”, az Iszety-folyónál; balra, a háttérben a Közép-Urál vonulata

Kultikus kőszobrok a kelet-káspiumi Usztyurt-fennsíkról, íjtegezzel, szkíta rövid karddal, i. e. 4-2. század (Valery S. Olkhovskiy: Ancient Sanctuaries of the Aral and Caspian Regions, in Kurgans, Ritual Sites, 2000, 33)

Z. TÓTH, Csaba: Isedonia — Cannibalism, Woman Reverence, Justice

In this paper the author provides a panoramic description and in-depth analysis of the Iron Age Cultures at the Iset River and their relationships with the Sabir-Hungarians.

~ ~ ~ ~ ~